

मनोगत

कोणत्याही कलेचे त्या त्या समाजाशी जिव्हाळ्याचे नाते असते. त्या समाजाच्या सांस्कृतिक जडणघडणीतून एखादी कला उद्भवते आणि विकसित होते. म्हणूनच महाराष्ट्राची थोर सांस्कृतिक परंपरा म्हणून आजपर्यंत जोपासल्या गेलेल्या मराठी संगीत नाटकांची जबरदस्त मोहिनी रसिक प्रेक्षकांवर अजूनही टिकून आहे. मराठी संगीत नाटकाचे मराठी मनाला जसे अत्यंत आकर्षण आहे त्याचप्रमाणे मलाही आहे. नाट्यसंगीताच्या शिक्षणाच्या निमित्ताने संगीत नाटक आणि नाट्यसंगीत या क्षेत्राशी माझे जवळजवळ १८ ते २० वर्षांचे अतूट आणि जिव्हाळ्याचे नाते निर्माण झाले आहे. माझ्या गुरू ज्येष्ठ गायिका अभिनेत्री मा. जयमाला शिलेदार, मा. कीर्ती शिलेदार, मा. दीप्ती भोगले यांच्या प्रदीर्घ सहवासातून नाट्यसंगीत आणि संगीत नाटके यांच्याविषयी बहुमोल मार्गदर्शन मिळाले. त्यातूनच नाट्यसंगीतविषयक गोडी निर्माण झाली. १९४९ साली त्यांनी स्थापन केलेल्या 'मराठी रंगभूमी, पुणे' या संस्थेचे नाट्यसंगीतक्षेत्रातील अमूल्य योगदान आजपर्यंत जनमानसात प्रवाही आहे आणि यापुढेही राहिल. या संस्थेतर्फे संगीत नाटकातील अनेक छोट्या-मोठ्या भूमिका दिग्गज कलावंतांबरोबर करण्याची संधी शिलेदार कुटुंबियांमुळे मला मिळाली. तसेच मैफलीत नाट्यसंगीताचे सादरीकरण करण्याचाही थोडाफार अनुभव मिळाला. नाट्यसंगीत क्षेत्रातील दिग्गज कलावंतांचे नाटकातील आणि मैफलीतील नाट्यसंगीताचे सादरीकरण प्रत्यक्ष पाहण्याचा ऐकण्याचा योगही मला आला. या सर्वांमधून मला अनेक गोष्टी शिकायला तर मिळाल्याच शिवाय नाट्यसंगीत गाताना त्याच्या कोणत्या गुणांमुळे, वैशिष्ट्यांमुळे कलावंत भूमिकेशी, पदाशी आणि गाण्याशी एकरूप, तन्मय होतो याचाही प्रत्यक्ष अनुभव मिळाला.

प्रत्यक्ष नाटकात नाट्यसंगीत गाताना त्यातील भूमिका, त्यातील बारकावे, तसेच त्यानुसार पदसादरीकरणातील विचार, त्यातील अभिनय या सर्व गोष्टी समजण्यासाठी

शिलेदार कुटुंबियांनी कसून घेतलेल्या तालमींचे महत्त्व हे अधिक आहे. संगीत नाटकात वावरावे कसे इथपासून ते त्याच्यात रममाण कसे व्हावे येथपर्यंतचा प्रवास शिलेदार कुटुंबियांच्या बहुमोल मार्गदर्शनातून आनंदानुभूती देणारा ठरला.

नाट्यसंगीताचे शिक्षण घेत असतानाच सं. विशारद-अलंकार पर्यंतच्या पदवी परीक्षा सौ. हेमा गुर्जर यांच्या मार्गदर्शनाखाली यशस्वी झाल्या. त्यानंतर संगीत विषयात एम्. ए. ही पदवी संपादन करण्याच्या निमित्ताने एस्. एन्. डी. टी, महिला विद्यापीठ, पुणे याच्याशी संबंध आला. एम्. ए. संगीत विषयाचा अभ्यास तेथे करत असताना नाट्यसंगीतविषयक शोधप्रकल्प करण्याची संधी मला लाभली. त्यातून संशोधन दृष्टीच्या कक्षा रुंदावल्या. शास्त्रीय संगीत आणि नाट्यसंगीत या दोन्ही शाखांविषयीच्या अभ्यासातून 'नाट्यसंगीत' या विषयात अधिक संशोधनात्मक कार्य करण्याची प्रेरणा मिळाली. या शोधप्रकल्पाच्या अभ्यासाच्या निमित्ताने अनेक पुस्तकांचे वाचन झाले. त्यातून नाट्यसंगीतविषयी अनेक विचार अभ्यासायला मिळाले. त्यातून पुढे या विषयातच संशोधन करण्याचा विचार पक्का होत गेला.

नाट्यसंगीताचा विविध अंगांनी अभ्यास करत असताना मराठी नाट्यसंगीताचे नाटकातील सादरीकरण आणि मैफलीतील सादरीकरण या दोन्हीमध्ये फरक होतो असे मला जाणवले. त्यामुळे त्याबद्दलचे औत्सुक्य, कुतुहल, अपार जिज्ञासा निर्माण झाली. याविषयी एस्. एन्. डी. टी, महिला विद्यापीठ, पुणे येथील पदव्युत्तर संगीत विभाग प्रमुख मा. डॉ. शीतल मोरे आणि मा. डॉ. विकास कशाळकर यांच्याशी विचारविनिमय झाला. त्यांनी याला पसंती दर्शविली आणि याविषयीचे मार्गदर्शन माझ्या गुरूघराण्यातून घेण्याविषयी सुचविले. त्यानुसार मा. कीर्ती शिलेदार यांनीही मार्गदर्शन करण्यास मान्यता दिली. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनविषय निश्चित करण्यावर शिक्कामोर्तब झाले.

मराठी नाट्यसंगीताचे नाटक आणि मैफल या दोन्हीमधील वेगळेपण काय आहे हे

शब्दांत मांडता येणे अवघड होते. त्यासाठी शास्त्राचा आधार घेणे गरजेचे होते आणि त्याची सिद्धताही करणे गरजेचे होते. या अभ्यासानंतर तयार झालेला त्याविषयीचा व्यापक विचार नवीन पिढीलाही उपयोगी व्हावा या जिज्ञासेपोटी विषयनिश्चिती केली.

आज मराठीत एकाच प्रदेशात हौशी, प्रायोगिक, समांतर, व्यावसायिक, लोकरंगभूमी, पथनाट्यरंगभूमी, दलित रंगभूमी, कामगार रंगभूमी, बालरंगभूमी अशा विविध प्रकारच्या रंगभूमी अस्तित्वात आहेत. प्रत्येक प्रकाराला स्वतःचे असे विशिष्ट प्रयोजन आहे. त्यापैकीच मराठी संगीत रंगभूमी ही महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक वारसा जतन करत आलेली लोकप्रिय परंपरा आहे. मराठी रंगभूमीचा जन्म संगीतासहितच झालेला आहे. त्यामुळे 'नाट्यसंगीत' हा प्रकार मराठी रंगभूमीच्या निर्मितीशीच निगडीत आहे. त्यामुळे त्याचा इतिहास, होत आलेला विकास आणि सद्यःस्थिती यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. यापूर्वी याचा अभ्यास अनेकांनी केलेला असला तरीसुद्धा एका वेगळ्या दृष्टिकोनातून नाट्यसंगीताकडे पाहण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न मला करावासा वाटला.

या सर्वांमुळे नाटकातील नाट्यसंगीत आणि मैफलीतील नाट्यसंगीत या दोन्हींच्या स्वरूपाविषयी त्याच्या व्याप्ती, प्रयोजनाविषयीच्या तौलनिक मीमांसेतून संशोधन करणे आवश्यक आहे असे मला वाटले. त्यातूनच 'मराठी नाट्यसंगीताचे नाटकातील आणि मैफलीतील प्रयोजन, स्वरूप, व्याप्ती' या संदर्भाच्या अनुषंगाने तुलनात्मक विश्लेषण' - या विषयाची निवड केली गेली.

विषयनिवडीनंतर प्रत्यक्ष विषयासंदर्भातील माहिती मिळविण्यासाठी नाट्यसंगीतक्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या मान्यवर कलाकारांची मते जाणून घेतली. त्यातून उपयुक्त माहिती समोर आली. ही माहिती संशोधनकार्यात मोलाची ठरली. अनेक पुस्तके, ग्रंथालयातील संग्रह यांच्या अभ्यासातून संशोधनाला दिशा मिळाली.

...